

Τάνια Βοσνιάδου*

ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ
ΣΧΕΣΗ: ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ, ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ,
ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή σχολιάζει την ψυχοθεραπευτική ιδιότητα και εμπειρία της ερευνήτριας καθώς και τη σημασία της εμπλοκής της στην ερευνητική διαδικασία. Υποστηρίζεται ότι τα στοιχεία αυτά καθώς και η επιλογή ενός διαγενεακού μοντέλου διερεύνησης συνέβαλαν ουσιαστικά στον διυποκειμενικό χαρακτήρα της επικοινωνίας, οδηγώντας έτσι στην υπέρβαση των αδιεξόδων που έχουν σημειωθεί βιβλιογραφικά στις ταυτοποιητικές διαδικασίες του θηλυκού υποκειμένου.

Αναφέρεται επίσης στην επιλογή και τη χρήση της βιογραφικής μεθόδου προκειμένου να διερευνηθούν διαφοροποιήσεις στις ταυτοποιητικές διαδικασίες τεσσάρων γυναικών της ίδιας οικογένειας σε τρεις γενιές, εν όψει των αλλαγών που έχουν επέλθει στην ελληνική κοινωνία τα τελευταία 50 χρόνια ως προς την κοινωνική θέση της γυναίκας.

Οι γυναίκες δεν είναι σε θέση να κατέχουν την αυτοβιογραφία τους, υποστηρίζει η κριτικός S. Felman. Μπορούν όμως να τη διαβάσουν στις ιστορίες άλλων γυναικών.¹ Θεωρώντας ότι κάθε γυναικεία ζωή καθορίζεται άμεσα ή έμμεσα από τα ίχνη ενός τραύματος, τα ίχνη δηλαδή οδνηρών ανείπωτων βιωμάτων που η μνήμη δεν μπορεί να εμπεριέχει, η συγγραφέας αυτή ισχυρίζεται ότι η αποκατάσταση αυτών των κενών δεν μπορεί να γίνει από τις γυναίκες παρά μόνο μέσα από την ανταλλαγή των ιστοριών τους. Στην περίπτωση αυτή «το πορτραίτο της γυναίκας που ερευνούμε

---

* Ψυχοθεραπεύτρια. Διδάκτωρ Κλινικής Κοινωνικής Ψυχολογίας.

1. Felman, 1993, σ. 17.

(διαβάζουμε ή ακούμε) γίνεται συχνά», κατά την Βαρίκα, «ένας εν δυνάμει καθρέφτης στον οποίο ψάχνουμε να βρούμε το δικό μας πρόσωπο και το πρόσωπο των ομόφυλών μας».²

Ο δικός μου προβληματισμός για μια συστηματική διερεύνηση της σχέσης μητέρας και κόρης διαμορφώθηκε μέσα στα πλαίσια της ψυχοθεραπευτικής μου δουλειάς με γυναίκες. Τόσο όμως η κλινική πρακτική μου όσο και το είδος των παρατηρήσεων και των ερωτημάτων που προέκυψαν από αυτήν σχετίζονται άμεσα με την προσωπική μου εμπειρία ως γυναίκας-κοινωνικού υποκειμένου της γενιάς μου και με τις θεωρητικές και ιδεολογικές επιλογές που καθόρισαν την πορεία μου μέσα στην ιστορική περίοδο που βρέθηκα να διανύω.

ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ

Πέρασα τα παιδικά και τα εφηβικά μου χρόνια στη ραγδαία αναπτυσσόμενη Θεσσαλονίκη των δεκαετιών του '50 και του '60. Θυμάμαι την εφηβεία μου σαν μια συνεχή διαμάχη ανάμεσα σε κόσμους συγκρουόμενους και αντιφατικούς. Από τη μια μεριά ο κόσμος που βίωνα μέσα στη μεσοαστική οικογένειά μου και τον άμεσο κοινωνικό περίγυρο, με τον στερεότυπο καταμερισμό των έμφυλων ρόλων που καθόριζαν σχεδόν ολοκληρωτικά τη ζωή και την ύπαρξη αντρών και γυναικών. Από την άλλη ήταν οι νέες ιδέες που μας κατέκλυζαν από το εξωτερικό και διεισδύαν στα σπίτια και τα σχολεία μας μέσα από τη μουσική, τη λογοτεχνία, τη μόδα, τις κοινωνικοπολιτικές ιδεολογίες, επηρεάζοντας έμμεσα ακόμη και τους ίδιους τους γονείς μας, που διακήρυτταν την ανατροπή των στερεότυπων και των ρόλων και την ανάδυση μιας νέας αίσθησης ελευθερίας με κύριο χαρακτηριστικό το δικαίωμα στη διαφορά. Μέσα στο κλίμα αυτό μεγάλωνα, λοιπόν, για να γίνω μια γυναίκα σαν τη μητέρα μου, αλλά μπορούσα για πρώτη φορά μετά από πολλές γενιές γυναικών (στην οικογενειακή μου τουλάχιστον γενεαλογία) να χρησιμοποιήσω ελεύθερα όλα τα προνόμια του φύλου του πατέρα μου. Μεγάλωνα, δηλαδή, σύμφωνα με το παράδειγμα της μητέρας μου, για να είμαι υποταγμένη στον άντρα μου, εξαρτημένη από εκείνον οικονομικά και συναισθηματικά, περιορισμένη στο σπίτι για να μεγαλώνω τα παιδιά μας, και ταυτόχρονα είχα την άδεια και την επιταγή από τους ίδιους τους γονείς μου, και κυρίως από τη μητέρα μου, να βγω από το σπίτι, να σπουδάσω, να εργασθώ, να γίνω ανεξάρτητη οικονομικά για να μην έχω κανέναν ανάγκη συναισθηματικά. Στην αρχή αυτό

---

2. Βαρίκα, 1992, σ. 69.

φάνηκε σαν μια πολύ σημαντική ευκαιρία την οποία προσπάθησα να εκμεταλλευτώ όσο μπορούσα καλύτερα. Ήταν αρκετά αργότερα και σταδιακά καθώς μεγάλωνα που η ευκαιρία αυτή με έφερε αντιμέτωπη με ένα υπαρκτικό δίλημμα, ως προς τα όρια και το νόημά της για μένα ως Ελληνίδα γυναίκα της εποχής μου, το οποίο συχνά με ξεπερνούσε.

Πιστεύω ότι αυτή η αγωνιώδης αναζήτηση νοήματος με οδήγησε να σπουδάσω ψυχολογία, αργότερα στο φεμινισμό και τελικά στην ψυχανάλυση. Αρχικά επέλεξα την ψυχοθεραπευτική θεωρία και πρακτική του Β. Ράιχ και εκπαιδευτήκα σ' αυτήν, γιατί επιχειρούσε, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο, μια συνδυαστική ανάλυση των στοιχείων που συγκροτούν την ανθρώπινη εμπειρία, όπως το σωματικό, το ψυχικό και το κοινωνικό, και το έκανε με έναν τρόπο ριζοσπαστικό. Ήταν επίσης η μόνη ψυχολογική θεωρία εκείνη την εποχή (τέλος της δεκαετίας του '70) που έπαιρνε σοβαρά υπόψη της την καταπίεση των γυναικών μέσα στις πατριαρχικές οικογένειες του δυτικού πολιτισμού.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

Έτσι, η προσωπική μου εμπειρία προσδιόρισε τις ιδεολογικές και τις θεωρητικές μου αναζητήσεις και αυτές με τη σειρά τους προσδιόρισαν την ψυχοθεραπευτική πρακτική μου καθώς και το τι και πώς έβλεπα (θεωρούσα) μέσα σε αυτήν. Το θεωρητικό μοντέλο του Ράιχ άρχισε σταδιακά να μην είναι επαρκές και έτσι στράφηκα στον Φρόντ και στην ψυχαναλυτική θεωρία και από εκεί στη μετεξέλιξή της, τη θεωρία των σχέσεων με το αντικείμενο, και εν συνεχεία στη θεωρία των συστημάτων και στην οικογενειακή θεραπεία. Οι επιλογές αυτές δεν ήταν τυχαίες, εφόσον μου γινόταν ολοένα και πιο καθαρό ότι ο καθοριστικός παράγοντας για όποια ουσιαστική αλλαγή συνέβαινε στα άτομα που έβλεπα είχε κυρίως να κάνει με το είδος της σχέσης που αναπτυσσόταν κάθε φορά ανάμεσα σε μένα και στο καθένα από αυτά. Άλλωστε, η μεγάλη πλειονότητα των ατόμων που έρχονταν και έρχονται να με δουν είναι γυναίκες των οποίων το βασικό μέλημα μέσα στην ψυχοθεραπεία είναι οι σχέσεις τους με τους άλλους όπως επίσης και το αντίστροφο αλλά συναφές μέλημά τους, δηλαδή πώς θα απεμπλακούν από την παγιδευτική, όπως τη βιώνουν, διάσταση της δυνατότητάς τους να λειτουργούν συναισθηματικά αποκλειστικά μέσα από σχέσεις. Έτσι, σύντομα το ενδιαφέρον μου άρχισε να επικεντρώνεται τόσο στη θεραπευτική σχέση καθεαυτή όσο και στους τρόπους που οι γυναίκες προσπαθούσαν να διαχειριστούν τη σχέση τους με τον εαυτό τους και με τους άλλους και στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στην προσπάθεια αυτή.

Έχω περιγράψει αλλού διεξοδικά το προφίλ των γυναικών αυτών που στην πλειονότητά τους είναι γεννημένες μετά το 1945.³ Εδώ θα αναφερθώ μόνο στο κεντρικό θέμα με το οποίο έρχονται συνήθως στην ψυχοθεραπεία και που είναι μια σύγκυση ανάμεσα στην εικόνα που έχουν για τον εαυτό τους με την οποία ταυτίζονται σε ένα πρώτο επίπεδο, μια εικόνα ανεξαρτησίας, άνεσης και ισοτιμίας με τους άντρες, και στον τρόπο που τις προδίδει η εικόνα αυτή μέσα από στάσεις, συναισθήματα και συμπεριφορές καθηλωτικής εξάρτησης που βιώνουν στις στενές τους σχέσεις. Η σύγκυση αυτή δεν είναι εξαρχής ξεκάθαρη και αρθρωμένη με αυτούς τους όρους καθώς αρνούνται να ορίσουν τον εαυτό τους σε οποιοδήποτε επίπεδο ως εξαρτημένο. Όμως, η αποδοχή μέσα τους οποιασδήποτε έννοιας εξάρτησης θα αναιρούσε την εικόνα της ανεξαρτησίας. Έτσι, πλάνωνται ανάμεσα σε δύο εικόνες εαυτού που αξιολογούνται ιεραρχικά ως ανώτερη και κατώτερη και συνοδεύονται αντίστοιχα από συναισθήματα περηφάνιας και ντροπής.

Στην αργή και συχνά μακροχρόνια πορεία της ψυχοθεραπευτικής διαδικασίας αρχίζουν και προκύπτουν σταδιακά οι τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες έχουν εσωτερικεύσει τη σχέση τους με τους γονείς τους και τη σχέση των γονιών μεταξύ τους, άρα και οι παραστάσεις που έχουν για τα φύλα και την έμφυλη διαφορά. Η διαφορά αυτή εμφανίζεται πάντα τελικά διευθετημένη ιεραρχικά ακόμη και όταν αυτό που οι γυναίκες αναφέρουν είναι σχέσεις ισοτιμίας ανάμεσα στους γονείς τους. Το κυριότερο όμως είναι ότι αυτή η ιεραρχική διευθέτηση φαίνεται να μεταδίδεται στην κόρη από τη μητέρα της μέσα από ένα διπλό μήνυμα που της επιτάσσει να ανεξαρτητοποιηθεί πάση θυσία, ενώ κατ' ουσίαν και κατά φύσιν είναι εξαρτημένη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα μια αδιέξοδη σύγκρουση μέσα τους ως προς την ομοιότητα ή/και τη διαφορά τους από τη μητέρα, την εξάρτηση ή/και την ανεξαρτησία τους ως γυναικών, ως προς τον πυρήνα, δηλαδή, της έμφυλης ταυτότητάς τους, με κομβικό σημείο στη σύγκρουση αυτή τη μητρική φιγούρα. Είναι επίσης σημαντικό να τονίσω εδώ ότι, παρόλο που οι γυναίκες αυτές φέρουν μέσα τους τη σύγκρουση αυτή ως άλτο δίλημμα, εξακολουθούν να λειτουργούν πολύ ικανοποιητικά ως προς τους ρόλους που έχουν να επιτελέσουν, οι οποίοι ειδικά γι' αυτή τη γενιά υπερβαίνουν κατά πολύ τα καθήκοντα των παραδοσιακών γυναικείων ρόλων.

---

3. Βοσνιάδου, 1994, σ. 43-53.

Καθώς άκουγα τις γυναίκες να αφηγούνται τις ιστορίες τους, και επα-
ναθεωρώντας μέσα από τις αφηγήσεις τους και τη δική μου ιστορία, άρχι-
σε να μου γίνεται σαφές ότι βρισκόμουν αντιμέτωπη με κρίσεις στην ταυ-
τοποιητική διαδικασία των γυναικών που ξεπερνούν το ψυχολογικό επί-
πεδο. Θεωρώ ότι οι κρίσεις αυτές και οι συγκρούσεις, εσωτερικές και εξω-
τερικές, που τις συνοδεύουν έχουν να κάνουν σε μεγάλο βαθμό και με τις
μεγάλες αλλαγές που έχουν συντελεστεί στον αιώνα μας ως προς την κοι-
νωνική θέση της γυναίκας, με το γεγονός, δηλαδή, ότι η γυναίκα δεν ορίζε-
ται πια τόσο αποκλειστικά όσο παλιότερα από το ρόλο της ως μητέρας
και συζύγου, ένα ρόλο που απαιτεί από εκείνη να λειτουργεί κυρίως μέσα
από τη συναισθηματική της εξάρτηση από τον άντρα και τα παιδιά της.
Γνώριζα επίσης από την κλινική πρακτική ότι οι γυναίκες προσπαθούσαν
να διαχειριστούν τις συγκρούσεις αυτές επιχειρώντας ασυνείδητες δια-
πραγματεύσεις⁴ των ταυτίσεών τους με τη μητρική μορφή. Οι διαπραγμα-
τεύσεις αυτές αποτελούσαν ακριβώς το στοιχείο που τις «παθολογικοποι-
ούσε», αλλά ταυτόχρονα ήταν ολοφάνερο πως ήταν αναπόφευκτες για τις
γυναίκες προκειμένου να ανιχνεύσουν τα όρια των θέσεών τους ως κοι-
νωνικών υποκειμένων. Η ψυχαναλυτική θεωρία μου έδινε τις πληροφο-
ρίες που χρειαζόμουν για την ενδοψυχική διάσταση αυτών των συγκρού-
σεων, για το ρόλο που παίζει η μητρική μορφή σε αυτές καθώς επίσης και
για τον «παθολογικό» χαρακτήρα τους. Δεν μου έδινε όμως καμιά πληρο-
φορία· αντίθετα, φαινόταν να αγνοεί εντελώς τόσο την πραγματική υπό-
σταση του προσώπου της μητέρας όσο και την πραγματικότητα του κοι-
νωνικού πλαισίου. Από την πλευρά της ψυχαναλυτικής θεωρίας φαινόταν
σαν οι συγκρούσεις αυτές να διαδραματίζονται σε ένα ιστορικο-κοινωνι-
κό κενό ή μέσα σε ένα πλαίσιο δεδομένο και αναλλοίωτο.⁵

---

4. Με τον όρο ασυνείδητη διαπραγμάτευση εννοώ εδώ την ασυνείδητη αμφισβήτηση εκ μέρους της γυναίκας του «φυσιολογικού» τρόπου με τον οποίο καλείται να διευθετήσει τις ταυτοποιήσεις της, όπως περιγράφεται από τη φροϋδική ψυχαναλυτική θεωρία. Σύμφωνα με την θεωρία αυτή και ιδιαίτερα μέσα από την ανάγνωση του Γάλλου ψυχαναλύτη J. Lacan, η γυναίκα έχει τρεις εναλλακτικούς όρους με βάση τους οποίους συγκροτεί τις ταυτοποιήσεις της: είτε, ακολουθώντας το νόμο του πατέρα, θα ταυτιστεί δευτερογενώς με τη μητέρα της για να αναπαράγει το όνομά του, ή θα διαπραγματευτεί αυτή την ταυτοποίηση, άρα και την ισχύ του νόμου, με τίμημα τη νεύρωση, ή θα την αρνηθεί εντελώς με τίμημα την ψύχωση.

5. Είναι μια κριτική που ο K. Καστοριάδης, ψυχαναλύτης και ο ίδιος, έχει κάνει διεξοδικά στην ψυχανάλυση και ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*.

ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ

Άρχισα να αναρωτιέμαι με ποιους τρόπους θα μπορούσα να διερευνήσω εκτός του θεραπευτικού πλαισίου το πώς οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τις αλλαγές στις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες που ζουν και ταυτόχρονα πώς τις επεξεργάζονται μέσα τους προκειμένου να βρουν τόσο τις κοινωνικές θέσεις όσο και τις ψυχικές ισορροπίες που απαιτεί η κατάσταση τους. Έτσι, αρχικός στόχος της έρευνας ήταν ο σχεδιασμός ενός μεθοδολογικού πλαισίου που θα με βοηθούσε να διερευνήσω τις ενδοψυχικές διαδικασίες της συγκρότησης των ταυτίσεων στις γυναίκες, παίρνοντας ταυτόχρονα υπόψη μου τόσο τη σπουδαιότητα του σχεσιακού παράγοντα στις διαδικασίες αυτές όσο και τις αλλαγές ως προς την υπόσταση του κοινωνικού φύλου που ειδικά στην Ελλάδα συντελούνται από τον πόλεμο και μετά με ραγδαίους ρυθμούς. Επέλεξα τη βιογραφική μέθοδο ή μέθοδο αφηγήσεων ζωής, γιατί αποτελεί ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο εργαλείο διερεύνησης της γυναικείας εμπειρίας όπως είναι βιωμένη από τις ίδιες τις γυναίκες σε μια διαδικασία μέσα από την οποία από αντικείμενα της ιστορίας τους πασχίζουν να γίνουν τα υποκείμενά της. Άλλωστε, αυτό είναι και κεντρικό μέλημα της βιογραφικής μεθόδου γενικότερα: το πώς, δηλαδή, ο ερευνητής θα δει μέσα σε μια αφήγηση ζωής, όπως αυτή ξετυλίγεται μέσα από τη σχέση του με τον αφηγούμενο, το μοναδικό τρόπο, με τον οποίο ένα άτομο (ακριβώς γιατί αυτό αποτελεί ένα «μοναδικό σύμπαν», κατά τον Φερραρότι) «μεταβολίζει, με τα συναισθήματα και τις απόψεις του, με τις σχέσεις και τις αποφάσεις του, με τις πράξεις και τις παραλείψεις του, μέσα από διάφορες επαναλήψεις και ασυνέχειες, την ταυτόχρονη συμμετοχή του σε μια οικογενειακή και σε μια κοινωνική ιστορία».⁶

Στη βιογραφική προσέγγιση η έμφαση δίνεται στη σχέση που δημιουργείται ανάμεσα σε δύο υποκείμενα, στον ερευνητή και στον αφηγούμενο, στην αλληλόδραση των υποκειμενικοτήτων τους, με στόχο την αντικειμενοποίηση, δηλαδή τη θεωρητικοποίηση του διυποκειμενικού νοήματος που συν-παράγεται κατά την επικοινωνία τους. Με την έννοια αυτή, ο ερευνητής δεν μπορεί πλέον να παραμένει στη σκοπιά της ουδετερότητάς του. «Ό,τι ανήκει στην προσωπική ταυτότητά του, ό,τι ανήκει στη συλλογική ταυτότητά του κι ό,τι ανήκει στη θεωρία και στην ιδεολογία του γίνεται μέρος της ερευνητικής διαδικασίας».⁷

Κατέληξα επίσης στη βιογραφική μέθοδο, ακριβώς γιατί μου έδινε τη δυνατότητα να δουλέψω σε πολλά επίπεδα με την προβληματική των

6. Ναυρίδης, 1994, σ. 94.

7. Ben Slama, 1986, σ. 795.

συναρθρώσεων: συναρθρώσεις ανάμεσα σε ιστορίες, ανάμεσα σε θεωρίες, ανάμεσα σε επίπεδα εμπειρίας. Η έννοια της συνάρθρωσης⁸ (articulation) αποτελεί μια πυρηνική σχεδόν έννοια στην ανάλυση των αφηγήσεων ζωής στο βαθμό που αναφέρεται σε διαδικασίες συγκρότησης της ταυτότητας. Είναι πλέον γενικά παραδεκτό ότι η έννοια της ταυτότητας έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες. Η ταυτότητα σήμερα δεν θεωρείται ότι συγκροτεί τόσο έναν τόπο όσο μια διαδικασία κατά την οποία αντιφατικοί και συγκρουόμενοι μεταξύ τους «τόποι» ταυτίσεων είναι αναγκασμένοι κατά κάποιον τρόπο να συνδεθούν και να συνυπάρξουν στο ίδιο άτομο. Η διαδικασία αυτή είναι δυναμική, διαρκεί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής και διαδραματίζεται στο σταυροδρόμι ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές θέσεις που κατέχει ένα άτομο, όπως αυτές ορίζονται μέσα στα πλαίσια της φυλής, του έθνους, της τάξης, της θρησκείας και του φύλου του και στους τρόπους που το ίδιο το άτομο αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει τις θέσεις αυτές υποκειμενικά. Σύμφωνα με τον V. de Gaulejac,⁹ στο βαθμό που οι αφηγήσεις ζωής διαπλέκουν την κοινωνική, την οικογενειακή και την προσωπική ιστορία του ατόμου, προκειμένου να ερμηνευτούν, απαιτείται αντίστοιχα μια θεωρητική συνάρθρωση του ψυχικού με το κοινωνικό και επομένως και μια διεπιστημονική αντιμετώπιση.

Στην περίπτωση της δικής μου έρευνας, αυτό που κυρίως με ενδιέφερε ήταν να διερευνήσω τους τρόπους με τους οποίους διαφοροποιούνταν μέσα από τις διαδικασίες της συγκρότησης των ταυτοποιήσεων των γυναικών αυτών οι κοινωνικές σημασίες που προσδιόριζαν την έμφυλη διαφορά τους. Σκέφτηκα ότι θα ήταν ενδιαφέρον να δω τις διαδικασίες αυτές μέσα στο πλαίσιο μιας γενεαλογικής έρευνας, έτσι ώστε να μπορέσω να παρακολουθήσω την πορεία αυτών των διαδικασιών τόσο ως προς την κάθε γυναίκα όσο και ως προς το τι μεταδίδεται σε ένα πραγματικό επίπεδο από γενιά σε γενιά και κυρίως από μητέρα σε κόρη.¹⁰

---

8. Την προβληματική της συνάρθρωσης τη χρησιμοποιούν ευρέως ψυχολόγοι, κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι στην προσπάθειά τους να δουν την ανθρώπινη εμπειρία σε ένα πλαίσιο που να καλύπτει όσο το δυνατόν περισσότερες πλευρές της, και κυρίως αυτές που αφορούν τους κοινωνικούς επικαθορισμούς, το ρόλο των ασυνείδητων διαδικασιών καθώς και τις υπαρκτικές επιλογές που προσδιορίζουν την υποκειμενικότητα. Βλ. και Ναυρίδη, 1994, σ. 58.

9. De Gaulejac, 1987.

10. Ο Γάλλος ψυχαναλύτης S. Tisseron ισχυρίζεται ότι η χρησιμοποίηση διαφορετικών γενεών σε μια έρευνα θα μπορούσε να μας βοηθήσει να συναρθρώσουμε φαινόμενα που υπάρχουν στο ενδοψυχικό επίπεδο, έτσι όπως «φωτίζονται» από πραγματικά γεγονότα που δεν συνέβησαν στο ίδιο το υποκείμενο αλλά σε κάποιον από τους προγόνους του (Tisseron, 1990).

Η επιλογή της συγκεκριμένης οικογένειας με την οποία μίλησα και πάνω στην οποία βασίζεται η έρευνα που αποτελείται από τρεις γενιές γυναικών, μια γυναίκα 75 χρόνων, τις δύο κόρες της, 48 και 37 χρόνων, αντίστοιχα, και την εγγονή της, 30 χρόνων, έγινε με κριτήριο την ένταση των συγκρούσεων που είναι καθοριστικές ήδη από την πρώτη γενιά ανάμεσα στο αίτημα για ανεξαρτησία και σε βιώματα εξάρτησης που πολώνονται και διχάζουν εσωτερικά τις γυναίκες ως προς την εικόνα που έχουν για τον εαυτό τους και ως προς τον τρόπο που διαχειρίζονται την επιθυμία τους.

Τη σημασία που έχουν για τη γυναίκα οι ταυτίσεις της με τη μητέρα την είχε εντοπίσει ο Φρόυντ από το 1933 στο κείμενό του «Femininity»,¹¹ για να υποστηρίξει ότι είναι τέτοια η δύναμη αυτής της σχέσης και ξεκινά τόσο νωρίς στη ζωή ενός κοριτσιού που παραμένει συχνά καθοριστική για όλη της τη ζωή ακόμη και όταν φαίνεται ότι την ξεπερνά. Ο Φρόυντ αποδίδει το γεγονός αυτό στην έντονη αμφιθυμία που χαρακτηρίζει τη σχέση των γυναικών με το ανατομικό/βιολογικό τους φύλο, στο βαθμό που το αντιλαμβάνονται μέσα από το δικό τους σύμπλεγμα του ευνουχισμού ως ελλείπον σε σχέση με το αρσενικό φύλο. Δεν φαίνεται να παίρνει όμως καθόλου υπόψη του το γεγονός ότι τέτοιες αντιλήψεις βασίζονται και αναπαράγονται και μέσα από τους πολιτισμικούς ορισμούς και τις κοινωνικές σημασίες που διέπουν την έμφυλη διαφορά. Οι ορισμοί αυτοί, όπως άρχισαν να αποκαλύπτουν αργότερα και κυρίως από τη δεκαετία του '70 και μετά γυναίκες κοινωνικοί επιστήμονες που ασχολήθηκαν διεξοδικά με συναρθρώσεις της ψυχανάλυσης με άλλες κοινωνικές επιστήμες,¹² παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στον τρόπο που συγκροτείται ενδοψυχικά η διαφορά του φύλου στο βαθμό που οι ορισμοί αυτοί τη θέλουν διευθετημένη ιεραρχικά. Ειδικά για την ελληνική κοινωνία, οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν δείξει πώς η γυναίκα καλείται, ακριβώς μέσα από τη μητρότητα και παίζοντας ως μοντέλο τη Θεοτόκο, να υπερβεί την εγωιστική γυναικεία της φύση και να υποταχθεί στην εξουσία του άντρα.¹³ Τι συμβαίνει λοιπόν όταν τα κοινωνικοϊστορικά δεδομένα αρχίζουν να παίζουν υπόψη τους και την «εγωιστική» τους επιθυμία;

---

11. Freud, 1973, σ. 145-169.

12. Αναφέρονται στις κλασικές πλέον εργασίες των J. Mitchell, 1974· A. Rich, 1977· N. Chodorow, 1978· D. Dinnerstein, 1976· J. Flax, 1978, 1980· S. Ruddic, 1980· J. Benjamin, 1988, 1995, και άλλων που έδειξαν διεξοδικά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και συνεχίζουν ακόμη να το κάνουν τον καθοριστικό ρόλο που παίζει ο τρόπος που κατασκευάζεται κοινωνικά η θηλυκότητα έτσι καθώς είναι πλήρως αφομοιωμένη από τη μητρότητα.

13. Du Boulay, 1986.

Αυτή τη διαδικασία ακριβώς είχα το προνόμιο να παρακολουθήσω στις αφηγήσεις των τεσσάρων γυναικών της έρευνας. Ήταν μια διαδικασία πολύπλοκη, γεμάτη αντιφάσεις και παλινδρομήσεις που συχνά οδηγούσαν σε αδιέξοδα, τα οποία όμως, αν μπορούσαν να ιδωθούν με ορισμένους τρόπους, οδηγούσαν σε νέα μονοπάτια, στο βαθμό που διαφοροποιούνταν το βλέμμα και η σκοπιά, δηλαδή η θεώρηση. Από μια σκοπιά, λοιπόν, λογική και αναγωγική, ήμουν αντιμέτωπη ξανά και ξανά και σε όλες τις αφηγήσεις με αυτό που αναλυτές, θεραπευτές και ερευνητές έχουν επανειλημμένα εντοπίσει, δηλαδή, την αναπαραγόμενη από μητέρα σε κόρη γυναικεία αμφιθυμία και το φαινομενικά άλυτο για τις γυναίκες δίλημμα όπου μητρότητα και επιθυμία είναι καταδικασμένες να λειτουργούν αντιθετικά και ανταγωνιστικά στη συνείδηση των γυναικών, καθώς σε όλες ανεξαιρέτως είναι ισχυρή η πολιτισμική προκατάληψη, σύμφωνα με την οποία η καλή μητέρα εξισούται με την αδύναμη γυναίκα και η δυνατή γυναίκα με την κακή μητέρα. Από μια άλλη σκοπιά όμως, που την έκαναν σε μεγάλο βαθμό δυνατή ο πλούτος του βιογραφικού υλικού, ο βαθιά διυποκειμενικός χαρακτήρας των σχέσεων που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε μένα και την καθεμία από τις αφηγούμενες καθώς και η επιλογή της διαγενεακής περιπτώσιολογικής έρευνας, ήμουν σε θέση να αρχίσω να διακρίνω τις διαφορετικές στρατηγικές και τους ελιγμούς που έκανε η κάθε γενιά προκειμένου να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα και να ανοίξει κάποια σημαντικά μονοπάτια για την επόμενη. Οι στρατηγικές αυτές, ασυνείδητες βεβαίως σε μεγάλο βαθμό, κινητοποιούσαν σύσσωμο τον ψυχισμό των γυναικών και καθόριζαν συναισθηματικές καταστάσεις, ταυτοποιητικές διαδικασίες και συνακόλουθα εικόνες εαυτού και ταυτότητας.

Στη διαδικασία του σχεδιασμού και της διεξαγωγής της έρευνας, με απασχόλησαν ιδιαίτερα τα όρια ανάμεσα σε ένα θεραπευτικό και ένα ερευνητικό πλαίσιο που το καθένα έχει διαφορετικούς στόχους και λειτουργίες, όρια που δεν ήταν πάντοτε σαφή. Η ασάφεια αυτή με οδήγησε στην επανεξέταση ζητημάτων, όπως η υποκειμενικότητα και η διυποκειμενικότητα, η εμπλοκή του ερευνητή σε αντιδιαστολή με την εμπλοκή του θεραπευτή, δηλαδή η αυτοαναφορική διαδικασία στην έρευνα καθώς και ο ρόλος των μεταβιβαστικών διαδικασιών. Στα ζητήματα αυτά έχω αναφερθεί διεξοδικά αλλού.¹⁴ Αυτό που θα ήθελα να τονίσω εδώ είναι ότι ο προβληματισμός γύρω από τα θέματα αυτά δίνει και το στίγμα της διαφοροποίησης μιας ποιοτικής από μια ποσοτική έρευνα. Η πολυπλοκότητα των

---

14. Βοσνιάδου, 1997.

σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων είναι δύσκολο να κατανοηθεί μόνο μέσα από τη χρήση εμπειρικοστατιστικών μεθόδων. Τα ερωτήματα που τίθενται σήμερα απαιτούν περισσότερο εξειδικευμένες και εκλεπτυσμένες μεθόδους που μας αναγκάζουν να ξανασκεφτούμε τους όρους που τα άτομα διαπραγματεύονται την υποκειμενικότητά τους μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι, όρους που στοιχειοθετούν μια αναστοχαστική μάλλον παρά μια θετικιστικά προσανατολισμένη επιστημονική σκέψη.¹⁵

Η ανάλυση «ακροαίων» ή και «μοναδικών» καταστάσεων, που γίνεται δυνατή μέσα από την επικέντρωση σε λίγες ή ακόμη και σε μία μόνο περίπτωση, προσφέρει τη δυνατότητα να εντοπιστούν φαινόμενα που δεν θα μπορούσαν να αναδυθούν διαφορετικά. Έτσι, η διεξοδική ανάλυση των αφηγήσεων των γυναικών της έρευνας μου έδωσε τη δυνατότητα, ακριβώς μέσα από την ακρότητα των συγκρούσεών τους, να εντοπίσω μεταβάσεις και διαδικασίες που δεν θα μπορούσαν να εντοπιστούν μέσα από την αντιμετώπιση πολλών περιπτώσεων. Με αυτόν τον τρόπο, όπως υποστηρίζει και ο Bertaux,¹⁶ το «δείγμα» μας «γίνεται αντιπροσωπευτικό όχι στο μορφολογικό επίπεδο (στο επίπεδο της επιφανειακής περιγραφής) αλλά στο κοινωνιολογικό επίπεδο, στο επίπεδο των κοινωνικοδομικών σχέσεων».

Μέσα από τις πολλαπλές ακροάσεις και αναγνώσεις του υλικού που προέκυψε από τις συζητήσεις μου με τις τέσσερις γυναίκες, είχα συχνά μια αίσθηση σαν εκείνη που φαντάζομαι ότι πρέπει να είχαν οι παλιοί χαρτογράφοι, πριν εφευρεθούν τα αεροπλάνα και οι σύγχρονες μέθοδοι ακριβούς χαρτογράφησης, όπου ο καθένας τους χρησιμοποιούσε τόσο τη γνώση του όσο και τη φαντασία του προκειμένου να τροποποιήσει τους παλιούς χάρτες και να σχεδιάσει καινούργιους. «Αυτή είναι μια διαδικασία που απαιτεί συχνά την επίσκεψη των περισσότερων ή, εν πάση περιπτώσει, πολλών τόπων που του χρειάζονται για να συγκροτήσει το πεδίο του... εξερευνώντας το με τα πόδια αντί να το κοιτά από το αεροπλάνο».¹⁷

Έχω την πεποίθηση ότι η σύγχρονη ενασχόληση με το υποκείμενο χρειάζεται μια τέτοια, αριζάνικη προσέγγιση, την ενδιάμεση προσέγγιση του τεχνίτη ανάμεσα σε εκείνες του επιστήμονα και του καλλιτέχνη, αυτή τη συστηματική άσκηση ανάμεσα στην επανάληψη και τη φαντασία που παράγει χωρίς να παύει να δημιουργεί, έτσι όπου ένα τραπέζι, ένα πλοίο, ένας χάρτης ή ένας άνθρωπος έχουν ομοιότητες αλλά και διαφορές, όπου

---

15. Ben Slama, 1986.

16. Bertaux, 1981, σ. 37.

17. Pile και Thrift, 1995, σ. 1.

αναγνωρίζεται η σημασία της ιστορικής στιγμής σε μια αναπτυσσόμενη τεχνολογία, σε μια πάντα εξελισσόμενη και πάντα παλινδρομούσα υποκειμενικότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαρέλα Ε., 1992, «Το κενό στον καθρέπτη - Βιβλιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη*.
- Benjamin J., 1988, *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and the Problem of Domination*, N. York, Pantheon.
- Benjamin J., 1995, *Like Subjects/Love Objects: Essays on Recognition and Sexual Difference*, New Haven and London, Yale University Press.
- Ben Slama F., 1986, «Le contre-transfert dans le recherche», *Bulletin de Psychologie*, 377, XXXIX, σ. 791-796.
- Bertaux D. (επιμ.), 1981, *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, Beverly Hills, London, Sage.
- Βοσνιάδου Τ., 1994, «Από μητέρα σε κόρη: Η μητρότητα ως πεδίο διερεύνησης της γυναικείας ταυτότητας», *Δίνη*, 7, σ. 43-53.
- Βοσνιάδου Τ., 1997, «Ζητήματα μεθοδολογίας στη διερεύνηση της ταυτότητας του φύλου στις γυναίκες», στο Κ. Ναυρίδης και Ν. Χρηστάκης (επιμ.), *Ταυτότητες: Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Chodorow N., 1978, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press.
- Dinnerstein D., 1976, *The Mermaid and the Minotaur*, N. York, Harper and Row.
- Du Boulay J., 1986, «Women-Images of their Nature and Destiny in Rural Greece», στο J. Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton and New Jersey, Princeton University Press.
- Felman S., 1993, *What Does a Woman Want? Reading and Sexual Difference*, Baltimore and London, The John Hopkins University Press.
- Ferraroti F., 1951, «On the Autonomy of the Biographical Method», στο Bertaux D. (ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in Social Sciences*, California, Sage.
- Flax J., 1978, «The Conflict between Nurturance and Autonomy in Mother-Daughter Relationships and within Feminism», *Feminist Studies*, 4: 2, σ. 171-189.
- Flax J., 1990, *Thinking Fragments: Psychoanalysis, Feminism and Postmodernism in the Contemporary West*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, University of California Press.
- Freud S., 1973, «Femininity», στο *New Introductory Lectures on Psychoanalysis*, τόμ. 2, London, The Pelican Library.
- Καστοριάδης Κ., 1978, *Φαντασική θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα, Ράππας.
- Καστοριάδης Κ., 1991, *Τα σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, Αθήνα, Ύψιλον/Βιβλία.

- Mitchell J., 1974, *Psychoanalysis and Feminism*, London, Penguin Books.
- Ναυρίδης Κ., 1994, *Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Pile S. και Thrift N. (επιμ.), 1995, *Mapping the Subject*, London and New York, Routledge.
- Rich A., 1977, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, London, Virago.
- Ruddie S., 1989, *Maternal Thinking: Towards a Politics of Peace*, London, Women's Press.
- Tisseron S., 1990, «Propositions pour un modèle d'articulation», *Psychologie Clinique*, 3.